

INLEIDING

Schrijven voor Plan

1 januari 1970 verschijnt het eerste nummer van het tijdschrift 'Plan, maandblad voor ontwerp en omgeving'. De uitgave is een initiatief van de BNA (Bond van Nederlandse Architecten) waarbij zich later ook de collega-vakverenigingen BNS (stedenbouw) en NVTL (landschapsarchitectuur) aansluiten. In het eerste redactioneel commentaar wordt onder meer beloofd dat het vakgebied in zijn totale breedte, van interieur tot en met planning en landschap, onderwerp van bespreking zal zijn, en dat – in tegenstelling tot het Bouwkundig Weekblad, de voorganger van Plan – de maatschappelijke taak en verantwoording van de ontwerper en vooral het debat daarover niet geschuwd zal worden. De redactie claimt uitdrukkelijk ruimte voor 'discussie' en 'zelfbeschouwing'. De jaren zeventig waren ook voor ruimtelijk ontwerpers kennelijk begonnen en de vrijzinnige, maar net zo goed chaotische tijdgeest zal na een voorzichtig begin steeds sterker door gaan klinken. Met name hoofdredacteur Dick A. van Ruler zal het debat in zijn commentaren en in zijn keuze van onderwerpen hartstochtelijk voeren.

De eerste keer dat Le Roy in Plan figureert is in het juli-nummer van 1971 als hij wordt geïnterviewd over zijn denkbeelden. Twee jaar later volgt een eerste door Le Roy zelf geschreven artikel – 12 pagina's lang – met dezelfde titel als zijn dat jaar verschenen boek: *Natuur Uitschakelen – Natuur Inschakelen*. De aanleiding is waarschijnlijk de, mede door het boek aangejaagde, discussie over zin en onzin van Le Roy's aanpak. Deze discussie werd eerder, in het maartnummer van hetzelfde jaar, onder tuin- en landschapsarchitecten en plantenbiologen gevoerd, met als opmaat een artikel van de Haagse plantsoendienstmedewerker Vanderveken onder de veelzeggende titel 'De chaos van Le Roy kan geen succes zijn in stedelijke milieus'. Le Roy krijgt echter ook bijval, onder meer van de

Wageningse plantensocioloog H. Doing.

Het debat moet de hoofdredacteur zijn bevallen en in Louis le Roy vindt hij een medestander op het gebied van landschap en ecologie die de polemiek niet schuwt. Le Roy zal vanaf die tijd de kolommen van Plan regelmatig vullen. Zonder als zodanig in het colofon benoemd te worden, wordt hij feitelijk de vaste medewerker planning, landschap en ecologie.

In de daarop volgende jaren volgen een aantal lange, het gehele blad vullende themanummers – Plan verscheen met 64 pagina's per nummer – volgeschreven door Le Roy zelf en respectievelijk getiteld: *Onze spectaculaire samenleving* (1975-04: een lange aanklacht tegen de destijds befaamde 'nieuwstad' La Grande Borne van Emile Aillaud met de situationist Debord als een van de getuigen à charge); *Semipermanent* (1977-01: waarin Le Roy onder meer zijn eigen ideeën tracht te koppelen aan inzichten uit de (cel)biologie, biochemie en ecologie); en *Creatie-Re-Creatie* (1978-01: voornamelijk een bespreking van eigen projecten zoals de tuin rondom de Regenboogkerk in Leeuwarden en die van La MéMé in Woluwé-Saint-Lambert van de Belgische architect Lucien Kroll, met name de tuinbijdragen van Le Roy aan dat project. Daarnaast bevat het nummer een uitgebreide kritiek op een ander project van Emile Aillaud; de woontorens in La Défense).

Het is opmerkelijk dat Le Roy de ruimte die Plan hem biedt vooral gebruikt als podium voor architectuur-, stedenbouw- en planningkritiek. Natuurlijk valt er ook genoeg te lezen over zijn ideeën als 'wilde tuinman', maar de nadruk ligt – anders dan in *Natuur Uitschakelen – Natuur Inschakelen* en in de vele interviews en beschouwingen die met en over hem in dezelfde periode in dagbladen en 'groene' vakbladen verschijnen – toch grotendeels op de architectuur- en stedenbouwpraktijk, op de noodzaak bewoners in de uitvoering te betrekken en op de machinaties van het ambtelijk apparaat dat deze praktijk ondersteunt ofwel tegenwerkt. In dat opzicht kunnen de bijdragen van Le Roy aan Plan worden gezien als zijn 'architectuurkritisch oeuvre'.

In 1977 vindt er een belangrijke verandering plaats in de loop-

baan van Le Roy. Hij raakt in conflict met de schoolleiding van de Rijksscholengemeenschap Heerenveen (voorheen Rijks HBS) waar hij sinds 1948 als tekenleraar was aangesteld. Als hij gedwongen wordt om, net als de overige leraren, af en toe kantinedienst te doen, weigert hij op 'principiële gronden'. Kantinedienst behoort volgens hem niet tot de in zijn arbeidscontract omschreven taken. Terwijl Le Roy begint aan een reeks van gerechtelijke procedures en beroepen die tot 1983 zouden duren, wordt hij eervol ontslagen 'op medische gronden', met behoud van salaris. Zijn motivatie om tekenleraar te worden - en ook te blijven toen zijn werk als 'wilde tuinman' steeds meer tijd begon op te slokken - was om als kunstenaar vrij te kunnen blijven van de noodzaak het dagelijks brood met 'vrije kunst' te moeten verdienen. Zijn ontslag creëerde de ruimte om vanaf dat moment inderdaad 100% vrij te zijn om, ongehinderd door financiële overwegingen, te doen en laten wat hij wilde. Het is zelfs denkbaar dat hij het conflict op de spits dreef, juist om deze 'extra vrije dagen' te veroveren.

Intussen voert Dick van Ruler in Plan zijn zoveelste polemiek, in feite twee tegelijk; tegen het heersende klimaat op de landbouwhogeschool in Wageningen en tegen de opvatting van Ton Alberts over organische architectuur.¹ Voor beide aanvallen roept hij Le Roy – 'de hof-organicus van Plan' volgens Van Ruler - aan als getuige. Tegenover de opvatting van Alberts (kort door de bocht: fout) zet hij die van Le Roy (dus goed). Dat ze beiden ooit samenwerkten - de Regenboogkerk in Leeuwarden ontworpen door Alberts, maar met een tuin van Le Roy - blijft onvermeld. Wel geeft de hoofdredacteur Le Roy aan het eind van het artikel nog een 'prikkelend vraagje' mee:

“Wat dat betreft hebben we trouwens ook nog wel een appeltje te schillen met Le Roy: hij houdt zich in geschrift en levenswandel altijd verre van het politieke gewriemel, maar het is de vraag of hij kan ontkomen aan een bezwaar dat zijn beschouwingen in essentie niet geringe politieke implicaties hebben. Hij bedient zich tenslotte ook al van erkend conservatieve katholieke auteurs als Bergson en Chesterton.

Het is voorlopig gewoon maar een prikkelend vraagje, een schotje voor

de boeg, maar misschien moeten we maar eens een paar orthodoxe marxisten² laten onderzoeken of de geloofsbrieven van Alberts en Le Roy wel kloppen."

Deze beschuldiging van katholiek conservatisme moet Le Roy hebben geërgerd. Inderdaad was Bergson één van zijn meeste geliefde filosofen, met name Bergsons boek *L'Évolution créatrice* (1907) moet door Le Roy zijn stukgelezen. Bergsoniaanse begrippen als de vitale, creatieve impuls en de voortstuwende en evoluerende tijd (*l'élan vital en la durée*) zijn constanten in het discours van Le Roy. Maar van enige religieuze vooringenomenheid is bij Le Roy geen sprake. God en religie zijn – anders dan bij Alberts – eerder opvallende afwezig in zijn geschriften en interviews. Hooguit kan Le Roy, gezien zijn alomvattend mens-natuurbeeld, een pantheïst worden genoemd, maar daar liet hij zich persoonlijk niet over uit. Chesterton, die zich in zijn latere leven bekeerde en zich van een vrijzinnig conservatief ontpopte tot een apologeet van de Katholieke kerk, wordt door Le Roy niet of nauwelijks geciteerd.

Evenmin kan Le Roy, gezien de –van Bergson geleende– nadruk op de voortstuwende, creërende tijd en de noodzakelijke, maar evengoed onontkoombare verandering, van enig conservatisme worden beschuldigd. Hooguit was hij op het gebied van de beeldende kunst(beschouwing) nogal behoudend. Alles van na de Barok had in zijn ogen weinig waarde (nou vooruit: met uitzondering van sommige impressionisten dan).

Nogal kort door de bocht dus, dat prikkelende vraagje. Laten we het maar houden op een oproep van de hoofdredacteur van Plan aan vaste medewerker Le Roy om zich wat meer uitgesproken uit te laten over de politieke machinaties die een rol spelen in het planingsproces in het algemeen, en in dat van de openbare ruimte in het bijzonder. Iets wat hij altijd al had gedaan, maar dan 'vanaf de zijlijn'. Het was in dat geval een raad die hij in zijn latere brieven aan Plan ter harte zou nemen.

In het project in Woluwé-Saint-Lambert (een voorstad van Brussel) werkte Le Roy intussen sinds begin jaren '70 samen met Kroll en

studenten van de medische faculteit aan een 'wilde tuin' rond de door Kroll ontworpen studentenhuisvesting. De architectuur van Kroll kan met enig voorbehoud, analoog aan het 'wilde tuinieren' van Le Roy, 'wilde architectuur' worden genoemd, een aanklacht tegen de eenvormige, saaie monocultuur van de bestaande gebouwen op het universiteitsterrein. In elk geval klikte het tussen Le Roy en Kroll, die al in 1971 een artikel over Le Roy had geschreven.³ Het is waarschijnlijk Kroll geweest die Le Roy later ook naar de Parijse voorstad Cergy-Pontoise haalde, een dubbeldorp langs de Oise, ten noordwesten van Parijs, waar een van de vijf 'villes nouvelles' rond Parijs gepland wordt voor circa 200.000 inwoners op een oppervlak van ca 10.000 ha. en die uiteindelijk 15 voormalige gemeenten zal opslokken. Kroll had daar een prijsvraag voor de bouw van een woonbuurt gewonnen. Le Roy wordt door de gemeente gevraagd te adviseren bij de aanleg van een 'jardin écologique'. Ook is er sprake van een foto-opdracht van het gemeentebestuur aan Le Roy, wellicht op voordracht van Kroll.

Ongetwijfeld aangemoedigd door het 'prikkelende vraagje' van Plan, begint Le Roy aan een lange reeks maandelijks 'Brieven uit Cergy-Pontoise'.

Brieven uit Cergy-Pontoise ...

Als Louis le Roy in 1978 aankomt in Cergy-Pontoise is de planning al in 1969 begonnen en zijn de eerste projecten gerealiseerd. Cergy-Pontoise is één van de vijf nieuwe steden die vanaf de jaren zeventig rond Parijs zijn gepland. Geheel in de tijdgeest is het de bedoeling om het dit keer anders te gaan doen dan de eerdere grootschalige en weinig humane monoculturen van de jaren '50 en '60. In dat opzicht is de Ville Nouvelle Cergy-Pontoise vergelijkbaar met de planning en bouw van 'onze newtown' Almere, die vrijwel gelijktijdig plaatsvond en eveneens een reactie was op de hoogbouw wijken van de wederopbouwperiode.

Wellicht heeft de kritiek van Le Roy op La Grande Borne in Grigny voor Le Roy zelf ook meegespeeld bij zijn besluit om de ontwikkelingen van nabij te gaan volgen. La Grande Borne van architect Aillaud werd destijds onder architecten geroemd, maar

Le Roy maakt er in zijn bijdrage aan Plan van 1975-04 'Onze spectaculaire samenleving' gehakt van. Zijn grootste kritiek was dat de wijk te áf was, een spektakel dat geen ruimte liet voor zelfontplooiing van de bewoners. Daarmee zou La Grande Borne, ondanks de vrolijke en educatieve tegeltableaus op de prefab-betonnen muren, volgens Le Roy uiteindelijk onleefbaar blijken.⁴

Met ijzeren regelmaat verschijnen er vanaf januari 1979 maandelijks 'brieven uit Cergy-Pontoise' in Plan Aanvankelijk hebben deze nog het karakter van een journalistiek verslag, en speelt Le Roy de rol van 'embedded' journalist die de planningsactiviteiten 'op de grond' vanuit een persoonlijk perspectief nauwkeurig volgt, die met betrokkenen – zowel ontwerpers, als bewoners, magistraten en commentatoren – spreekt en die zich persoonlijk op de hoogte stelt van de bestaande toestand in de dorpen die samen zullen worden gevoegd tot een nieuwe stad.

De toon is levendig en de schrijfstijl vlot (ongetwijfeld geholpen door een strenge redactie van Plan). De teksten worden uitvoerig geïllustreerd met foto's die Le Roy zelf ter plaatse maakt en – als dat voor een goed begrip van de tekst noodzakelijk is – voorzien van tekeningen en plankaarten. Ook zijn de beschrijvingen soms opvallend 'coloristisch', de kleuren van het landschap en de architectuur doen er kennelijk toe voor Le Roy.

Natuurlijk kan hij het niet laten af en toe lange zinnen te breien (soms lijkt hij de tekst als een eokathedraal werk op te vatten), worden er vele namen genoemd, en vooral vele afkortingen van planningsinstrumenten, regelgeving en autoriteiten waar de Fransen zo dol op zijn. Le Roy legt het allemaal geduldig uit en lardeert op zijn beurt de teksten met – zelden vertaalde – Franstalige citaten, begrippen en spreekwoorden. Zo leert de lezer en passant nog een woordje Frans bij: *La vie est un apprentissage permanent.*

In zijn brieven doet Le Roy verslag van de besprekingen in de binnenkamertjes van de planners en beleidsmakers, spreekt hij ontwerpers, wandelt hij door de streek en babbelt hij met de dorpleingen. Af en toe wordt een historisch college gegeven, of een specifiek plan voor een van de wijken in de nieuwe stad uiteengezet.

Gaandeweg wordt de toon echter ironischer, om in de latere brieven ronduit cynisch en sarcastisch te worden. Het wordt langzamerhand duidelijk dat Le Roy zwaar teleurgesteld raakt in de mogelijkheden van het Franse planningsapparaat om daadwerkelijk een meer menselijke gebouwde omgeving te realiseren. Telkens stuit hij op doodlopende sporen, gesmoorde goede bedoelingen en zo af en toe bewuste ondermijningen van het oorspronkelijke idee. Veelzeggend is de uitspraak van de burgemeester van één van de dorpen na een lezing van Le Roy over zijn tuinprojecten en zijn ideeën voor de 'jardin écologique' te hebben aangehoord: *'Bravo monsieur! Je vous félicite de tout coeur, même quand je suis complètement contre!'*

Zijn goede vriend Lucien Kroll komt eveneens nauwelijks aan de bak, hoewel deze samen met de toekomstige bewoners nog wel de eerste fase van de wijk les Vignes Blanches realiseert (1978-1983). De planners en architecten van Cergy-Pontoise kunnen nauwelijks nog op sympathie van Le Roy rekenen, en dat geldt in sterkere mate voor de ambtenaren en beleidsmakers. Vooral voormalig president Valéry Giscard d'Estaing moet het ontgelden.⁵ Met merkbaar sarcastisch genoegen citeert Le Roy meerdere malen uit Giscard d'Estaings toekomstvisie 'Democratie Française' (1978) als theorie (de glorie van Frankrijk) en praktijk (het gemodder in de vergaderzaaltjes) weer eens op gespannen voet met elkaar blijken te staan.

Ook citeert Le Roy meermaals en met genoegen uit 'Le Tour de la France Par Deux Enfants', een schoolboek uit 1877 van G. Bruno dat een miljoenenverspreiding had en tot ver in de twintigste eeuw verplichte leeskost was op alle lagere scholen. Het boek volgt twee wezen, Julien en André, op een tocht door Frankrijk, onderweg de cultuur, en vooral de glorie van Frankrijk uitgebreid ondergaand. Waar de emotionele Julien, bij het aanschouwen van het zoveelste wonder, deze glorie volop uitkrijt: 'J'aime la France', legt de rationele André geduldig uit dat al het moois toch vooral tot stand kwam op basis van rationele overwegingen en wetenschappelijk vernuft; zoals bekend twee bij uitstek Franse verworvenheden.⁶

Het is bij dit alles opvallend dat Le Roy in de vele brieven – vanuit

Cergy-Pontoise schreef hij er in totaal 48 – nauwelijks ingaat op zijn eigen rol als ‘wilde tuinman’. In een enkele brief bespreekt hij ‘opération mauvais herbe’ (operatie onkruid) ofwel de ‘Chaos-tuin’ op een terrain vague in Cergy-Sud, en nu en dan schrijft hij over ‘inspraakbijeenkomsten’ waar de bewoners de bedoelingen van het invoegen van meer natuurlijk groen wordt uitgelegd. Maar wat zijn eigen rol daarbij in precies is, meer dan een adviseur van buitenaf, wordt de lezer niet echt duidelijk. Er bevindt zich weliswaar ook nu nog een officiële ‘jardin éologique’ in Cergy-Pontoise (zoals er inmiddels over heel Parijs verspreid vele zijn), en Le Roy heeft zeker geadviseerd bij de aanleg van een strook ‘wild groen’ langs de Oise, maar veel was het kennelijk niet, in elk geval is er weinig van zijn inbreng overgebleven.

In twee latere brieven uit Alençon (Normandië) doet Le Roy nog verslag van een bijeenkomst waar hij op uitnodiging van Lucien Kroll een lezing houdt over zijn denkbeelden. Het zal ongetwijfeld Krolls bedoeling zijn geweest om samen met Le Roy een plan te maken voor ‘wild’ openbaar groen in de door Kroll ontworpen woonbuurt. Maar na die bijeenkomst en wat gesprekken met ontwerpers, houdt Le Roy het – kennelijk wijzer geworden van zijn ervaringen in Cergy-Pontoise – na drieënhalft jaar wat Frankrijk betreft voor gezien.

... en enige andere steden

De brievenserie uit Cergy-Pontoise is dan wel gestopt, maar de maandelijkse bijdragen blijven nog anderhalf jaar verschijnen. In een reeks brieven uit andere steden rekent hij vooral af met zijn gevraagde, lopende, of afgelopen betrokkenheid bij tuin- en/of participatoire projecten. Hij hekelt architect Ton Alberts die een prijs voor de Regenboogkerk in Leeuwarden voor zichzelf claimt. Hij vertelt in zes brieven uitvoerig over zijn betrokkenheid bij de bewonerstuin Lewenborg in Groningen, waar hij in 1983 door wethouder Gietema van zijn taken wordt ontslagen. En hij benadert nieuwe veelbelovende contacten met universiteiten en wethouders in Bremen en Hamburg op zijn minst argwanend.

In feite zijn deze brieven stuk voor stuk sluitstukken en verant-

woordingen van de vele malen dat Le Roy in de jaren '70 en vroege jaren '80, na aanvankelijk te zijn gevraagd om in deze of gene stad of universiteit zijn ‘wilde kunstje uit Heerenveen’ te herhalen, door het ambtelijk apparaat van zijn projecten wordt gezet, of zelfs niet eens de kans krijgt er aan te beginnen.

Heel anders van toon is zijn brief over het werk van Gaudi in Barcelona⁷, en vooral de twee uitgesproken empathische, zelfs lovende brieven uit de Engelse tuinsteden uit het begin van de twintigste eeuw: Letchworth en Welwyn.

Je zou zeggen dat Le Roy, na zijn kritische blik op het planningsapparaat en de ambtenarij, met deze ‘reisbrieven’ een nieuw en veel optimistischer onderwerp te pakken had, namelijk een verslag van de plekken waar het nu eens níet is misgegaan, maar waar daarentegen sprake is van idealistische opdrachtgevers, van hoopvol stemmende ontwerpers en van uiterst tevreden bewoners. Stof voor tenminste een jaar vol brieven zou je zeggen. Maar nee, vrij abrupt houdt Le Roy het met de brieven-schrijverij, in feite überhaupt met zijn bijdragen aan Plan, voor gezien.

De laatste brief van december 1983 uit Hamburg eindigt passend met de deceptie dat ‘het feest in Hamburg’ – er zou samen met studenten van de universiteit aan een wilde tuin worden begonnen – geen doorgang zal vinden. Le Roy eindigt deze laatste brief zoals hij de eerste begon: op het station.

“Als mijn trein in Heerenveen stopt bedenk ik dat ik, precies vijf jaar geleden, het Gare du Nord in Parijs binnenreed, waar men mij opwachtte om mij naar mijn hotel in Cergy-Pontoise te brengen. Nu wacht niemand mij op: ik weet de weg en ga alleen naar huis.”

In het daaropvolgende januarinummer van 1984 meldt de redactie dat aan de brievenreeks van Louis le Roy een einde komt ‘De verplichting om iedere maand geïnspireerd te zijn, werd allengs wat veel van het goede, vond hijzelf.’

Dat zal zo zijn, de teleurstelling over het mislopen van de buitenlandse projecten zal ongetwijfeld ook hebben meegespeeld, maar Le Roy had inmiddels ook wel iets anders aan zijn hoofd. Na af-

ronding van de gerechtelijke procedures rond zijn ontslag, en nadat hij zijn laatste bezoek aan Groningen en Lewenborg had gebracht (hij zou zich lange tijd niet in Groningen laten zien) had hij in de zomer van 1983 op zijn landje in Mildam een reeks vrachtwagens met afgedankte straatstenen en stoeptegels laten storten. Tot op dat moment had hij de natuur daar min of meer haar gang laten gaan, maar vanaf nu zou de mens en zijn creatieve vermogens een samenspel met de natuur aangaan.

De laatste zin van zijn laatste brief: 'Ik weet de weg en ga alleen naar huis' klinkt als een eenzame aftocht, maar was dat zeker niet. Eerder is er sprake van de aankondiging van een nieuwe wending in zijn activiteiten. De komende 10 jaar zou Le Roy zich veel minder in het publieke debat mengen. In plaats daarvan besluit hij om alleen en zonder inmenging van anderen met inzet van zijn creatieve potentie de vraag van Ilya Prigogine 'Wat kan een enkel mens in zijn leven tot stand brengen' aan de praktijk te toetsen en stenen te gaan stapelen in Mildam.

Louis le Roy wist de weg: De bouw van de eokathedraal was begonnen.

Nasleep

Niet dat het vertrek van Le Roy daarvan de oorzaak is, maar zijn afscheid markeert wel het begin van een langzame afbraak van Plan. Hoofdredacteur Dick van Ruler, die in 1978 in de Plan-kolommen al ruzie had gehad met de NVTL (zonder acht te slaan op het feit dat de vier vakorganisaties Plan voor een groot deel financierden) vertrekt een jaar na Le Roy.⁸ De redactie wordt overgenomen door een "Delfts trio" (Carel Weeber, Umberto Barbieri en Joost Meeuwissen) en de toon wordt zo mogelijk nog polemischer en linkser, daarmee de brave BNA steeds meer tegen de haren instrijkend. Vanaf 1998 houdt de belangrijkste financier het dan ook voor gezien en wordt de ondertitel 'onafhankelijk tijdschrift voor ontwerp en omgeving'. De maandelijkse frequentie wordt al snel een tweemaandelijkse, de 'Delftse redactie' stapte op en in het laatste verschijningsjaar houdt een gelegenheidsredactie zonder gezicht of visie het blad nog even gaande. In december 1990

verschijnt het laatste nummer, met nota bene als één van de thema's 'Katholiek Bouwen'. Aan de lange doodstrijd van Plan is een einde gekomen.

Louis le Roy maakt dan alweer furore met zijn eokathedraal, die in 1993 op de tentoonstelling 'Differentes natures: visions de l'art contemporain' in het Parijse La Défense aan een internationaal publiek gepresenteerd wordt.

Piet Vollaard, Rob Hendriks

NOTEN

- 1 Plan 1978-11: 'Trammelant in de tempel van Dionysus' naar aanleiding van een artikel van Ton Alberts 'Organische Architectuur' in de Architect 1978-9 en enige stekelige telefoontjes tussen de hoofdredacteurs van beide vakbladen.
- 2 In de polemiek met 'Wageningen' kreeg Van Ruler het aan de stok met enige marxistische studenten.
- 3 Lucien Kroll; 'Louis Le Roy: jardinier écologiste', in het Belgische kunst- en cultuurtijdschrift *Clés pour les Arts*.
- 4 40 jaar later kan Le Roy zijn gelijk halen: enkele deelnemers aan de terroristische aanval op het kantoor van Charlie Hebdo in 2015 groeien op in de wijk, die rond die tijd tot een van de meest problematische banlieus behoort.
- 5 Giscard d'Estaing – naar eigen zeggen 'ongeneeslijk liberaal' – was president van Frankrijk van 1974 tot 1981.
- 6 Dit ronduit nationalistische schoolboek moet vooral worden begrepen als conservatieve reactie op de onstuimige politieke periode in de nasleep van de Parijse Commune van 1871. Er zijn meer dan 8 miljoen exemplaren verkocht, waarvan 7 miljoen vóór 1914. Vanwege de propagandistische inhoud en de enorme oplage wordt het ook wel 'het rode boekje van de Franse republiek' genoemd.
- 7 Strikt genomen is dit geen 'brief', maar een gewone bijdrage aan Plan zoals Le Roy er wel meer schreef. Omdat het stuk qua toon en onderwerp wel past bij de overige brieven is het toch in deze reeks opgenomen.
- 8 Dick A. van Ruler overleed in 1994 op 59-jarige leeftijd. In die 10 jaar na Plan werkte hij aan een uitgebreide, 3-delige studie 'Verbeelding van werkelijkheid, speurtocht vanuit de kerkers van Piranesi', die in het jaar van zijn overlijden verscheen.